

Т. Товкайло, Л. Довбня,

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», м. Переяслав-Хмельницький

ПОЗИЦІЯ КІНЦЕВОГО ФОРМАНТА -ИК ТА ЙОГО ПОХІДНИХ ЩОДО СЛОВЕСНОГО НАГОЛОСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті робиться спроба описати акцентні позиції кінцевих іменникових формантів сучасної української мови на матеріалі лексем чоловічого роду. Зауважується, що такі морфеми здебільшого віддають перевагу двом наголосовим позиціям: самі перебувають під наголосом або стоять за наголошеним складом. Об'єктом дослідження є український іменниковий суфікс **-ик** та його похідні: **-ник**, **-льник**, **-івник**, **-овник**, **-еник**. У мовознавстві до визначення статусу зазначених суфіксів існують різні підходи, які були враховані авторами під час аналізу вказаних формантів, що дало підставу висловити припущення щодо статусу самої інваріантної морфеми.

Ключові слова: формант, морфема, позиція, склад, наголос, дериватологія, іменник.

В статье осуществляется попытка описать акцентные позиции конечных формантов имени существительного современного украинского языка на материале лексем мужского рода. Отмечается, что такие морфемы в основном отдают предпочтение двум ударным позициям: либо сами находятся под ударением, либо стоят за ударным слогом. Объектом исследования является суффикс украинских существительных **-ик** и его производные: **-ник**, **-льник**, **-івник**, **-овник**, **-еник**. В языкознании к определению статуса указанных суффиксов существуют различные подходы, которые были учтены авторами при анализе указанных формантов, что дало основание высказать предположение относительно статуса самой инвариантной морфемы.

Ключевые слова: формант, морфема, позиция, слог, ударение, дериватология, имя существительное.

In the article we try to describe accent positions of the end noun formants of modern Ukrainian language on the basis of the lexemes in the masculine gender. It is noted that such morpheme mainly choose two stress positions: they are under stress or they follow the stressed syllable. The object of research is a Ukrainian noun suffix **-ик** and its derivatives: **-ник**, **-льник**, **-івник**, **-овник**, **-еник**. There are different approaches to the definition of the status of these suffixes in linguistics that have been taken into consideration by the authors in the analysis of these formants that gave grounds to make assumptions on the status of the invariant morpheme.

Keywords: formant, morpheme, position, syllable, stress, derivatology, noun.

За останні десятиліття в мовознавстві утвердилася думка про вільний словесний наголос у східнослов'янських мовах та про залежність між морфемною будовою слова та наголосовими характеристиками суфіксів. У цьому аспекті дослідження акцентних характеристик прикметникових суфіксів уперше здійснила Н. Ф. Клименко [3], яка довела, що їм властива максимальна кількість позицій (5) щодо словесного наголосу. У поданій статті за її методикою робиться опис кінцевих іменникових суфіксів стосовно словесного наголосу.

Об'єктом дослідження є акцентуаційні особливості іменникового суфікса **-ик** та його похідних **-ник**, **-льник**, **-івник**, **-овник**, **-еник**.

Матеріал для дослідження взято з «Інверсійного словника української мови» [2], з якого виписані всі слова з цими суфіксами. За словником наголосів української літературної мови М. І. Погрібного уточнюємо наголос у слові. Поділ слова з даними суфіксами на морфеми подається за словником-довідником І. Т. Яценка [7]. Оскільки акцентні характеристики слів за різними словниками можуть мати розбіжності, перевіряємо наголос аналізованих слів ще й за тлумачним одинадцятитомним словником [6].

Мета дослідження – описати акцентні характеристики суфіксів.

У сучасній українській мові суфікс **-ик** багатозначний та омонімічний. необхідно розрізнявати три омонімічні суфікси **-ик**: **-ик¹** /на/пліч/н/ик/, **-ик²** /кón/ик/ та **-ик³** /кібернét/ик/. На виняткову продуктивність та багатозначність суфікса **-ик¹** вказує М. А. Жовтобрюх: «На базі суфікса **-ик** шляхом перерозкладу прикметникових, дісприкетникових та іменникових основ виникає виняткової продуктивності суфікс **-ник**» [1].

Суфікс **-ик¹** (з похідними) позначає осіб, тварин, предмети, рослини. Визначальною структурною рисою є його позиція після елементів **-н**, **-ен**, **-ан**, **-ян**, **-ів**, **-ов**, що належать твірним основам з ознаковою семантикою: *дека́д/н/ик*, *з/зуб/н/ик*, *картопл/ян/ик*, *криш/én/ик*, *срібл/ян/ик*, *тан/éч/н/ик*, *фургóн/н/ик*, *щодéн/н/ик*.

Омонімічний до попереднього суфікса **-ик²** зі значенням демінутивності, часто супроводжуваним ще й відтінком пестливості, може стояти відразу після кореня та інших суфіксів: *гно́м/ик*, *до́м/ик*, *жбáн/ик*, *ко́н/ик*, *ло́м/ик*, *о́гн/ик*, *пі́вн/ик*. Іноді цей суфікс втрачає згадані словотвірні значення й тоді в нього підкреслено лише предметність: *пря́н/ик*.

Омонімічний запозичений суфікс **-ик/-ік** здебільшого позначає осіб за науковою та професійною діяльністю (*акаде́м/ік*, *біо/хі́м/ік*, *гео/ботáн/ік*, *канóн/ік*) і рідко предмети (*дере́в/опла́ст/ик*, *ела́ст/ик*, *пла́ст/ик*) та речовини (*анти/біо́д/т/ик*, *нарко́т/ик*).

Наголосова характеристика суфіксів встановлюється відносно словесного наголосу [5]. Відомо, що останній визначається при складоподілі. Часто межі морфемного поділу і складоподілу не збігаються. Проте в даному випадку це не відіграє суттєвої ролі, оскільки найважливішою є констатація місця наголосу в слові та позиція суфікса щодо нього. З цієї ж причини не беруться до уваги відмінності в головному та другорядному наголосах складного слова.

Аналіз матеріалу здійснюємо за такою схемою:

1) розбиваємо кожне слово на склади, морфеми і протиставляємо наголоси;

- 2) уточнюємо, просте чи складне дане слово й водночас вказуємо на кількість складів у ньому;
- 3) фіксуємо позицію суфікса щодо словесного наголосу за допомогою таких ознак: а) стоїть відразу після наголошеного складу; б) розташований через один, два, ..., n складів після наголошеного; в) є наголошеним;
- 4) вказуємо, яка з цих позицій є найбільш характерною для суфікса, отже, найбільш частотною в словах із даною морфемою;
- 5) перевіряємо, чи можливий у словах з аналізованими суфіксами паралельний наголос;
- 6) простежуємо, чи залежить акцентна характеристика морфем від довжини слова, що вимірюється кількістю складів у ньому, від належності його до простих (з одним) чи складних (з кількома) коренями;
- 7) зіставляємо акцентні характеристики суфікса **-ик** та похідних від нього суфіксів.

Існують різні підходи до визначення статусу суфікса **-ик**¹. Так, згідно з думкою вченого Зденека Ф. Оліверіуса [4], суфікс **-ик** виступає не в ускладненому (за прийнятим нами тлумаченням) вигляді, а як низка окремих суфіксів, особливо в межах морфемного аналізу: **-н**, **-ик**, **-ник**, **-еник**.

«Конкретні значення цих чотирьох елементів заважають їх звести в одну морфему» [4], – зазначає вчений.

В інших працях із дериватології зустрічаємо інше трактування даної проблеми: **-ик**, **-ник**, **-еник** вважаються складниками однієї афіксальної морфemi, наділеної однією словотвірною функцією [1]. Вивчаючи акцентуаційні характеристики суфікса **-ик**¹ та похідних від нього суфіксів, вважаємо за необхідне застосувати диференційований підхід до аналізу самого суфікса та вторинних похідних від нього суфіксів. Іншими словами, здійснюємо аналіз позицій кожного з них відносно словесного наголосу. Це уможливить порівняння первинного і вторинного суфіксів за акцентними ознаками, дасть змогу уточнити питання про статус самої інваріантної морфemi. Позицію аналізованої морфemi щодо наголосу можна зобразити схематично, відзначаючи склад під наголосом і позицію суфікса щодо нього. Коли в слові даний суфікс комплексний, його компоненти відділяються скісною лінією. Так, у слові *торпéдник* наголосова позиція суфікса **-ик**¹ характеризується схематично як: **н/ик**, тобто відразу після наголошеного складу. Суфіксові **-ик**¹ властиві такі позиції:

1) ненаголошений суфікс **-ик**¹ може стояти після **-н**, що йде безпосередньо після наголошеного складу: **н/ик** (800 одиниць): *асфáлт/н/ик*, *галантерéй/н/ик*, *торпéд/н/ик*, *порóм/н/ик*, *фургóн/н/ик*, *фанéр/н/ик*, *шíль/н/ик*, *щó/квартáль/н/ик*;

2) суфікс **-ик**¹ перебуває під наголосом (78 слів зі схемою **н/ик**: *гірн/ик*, *двій/н/ик*, *коліс/н/ик*, *комір/н/ик*, *корін/н/ик*, *муч/н/ик*, *штаб/н/ик*);

3) ненаголошений суфікс **-ик** стоїть через один склад після наголошеного (67 слів зі схемою **н/ик**: *бóд/н/ик*, *оч/н/ик*, *ву́л/ч/н/ик*, *ре/генерáт/ор/н/ик*, *тролéй/бус/н/ик*, *швíд/кіс/н/ик*);

4) або через два склади **н/ик**: *ві/уч/ен/ик*, *хім/о/род/н/ик*.

Матеріал показує, що найпоширенішою акцентною ознакою суфікса **-ик**¹ є його позиція після наголошеного складу.

Водночас виявлено дванадцять слів із суфіксом **-ик**¹, що мають паралельний наголос. Позиція суфікса **-ик**¹ у цих словах визначається схемою **н/ик**. Як бачимо, в одному слові реалізовано першу та другу наголосові характеристики (десять слів): *вóд/н/ик*, *мандр/ів/н/ик*, *мед/я́н/ик*, *тéм/н/ик*, *під/рíв/н/ик* та ін. У двох словах спостерігаємо схему **н/ик**, у якій поєднані перша й третя позиції: *зá/всі́д/н/ик*, *с/ні́/вá/н/ик*. Можливо, у такому співіснуванні найбільш характерної й часто реалізованої ознаки суфікса **-ик**¹ (відразу після наголошеного складу) та інших його ознак виявляється тенденція до вирівнювання наголосу в літературній мові. Простежимо, чи змінюється акцентна позиція суфікса **-ик**¹ залежно від того, після яких елементів він стоїть (**-ен**, **-ан**, **-ян**, **-отн**, **-изн**., див табл.). Варто зазначити, що похідні іменники з суфіксом **-ик**¹ є віддієслівними й відприкметниковими утвореннями.

Зведена таблиця акцентних позицій суфікса **-ик**

-н	н/ик 800	-ик 78	н/ик 68	н/ик 1	матрац/н/ик дв/ій/ник
-ен	11	1	12	1	криш/ен/ик уч/ен/ик
-ан	4	1	0	0	вбі́рж/ан/ик піщ/ан/ик
-ян	6	12	4	0	вод/я́н/ик картопл/я́н/ик
-енн	3	0	0	0	с/мир/енн/ик спас/енн/ик
-отн	1	0	0	0	цинг/отн/ик
-изн	1	0	0	0	спів/ві́т/чин/ик
ів н/ик	0	32	1	0	руй/н/ів/н/ик
ав н/ик	1	0	0	0	кров/ав/н/ик
віддієсл. при- кметник льник	229	0	15	0	утюж/и/льн/ик м'я/льн/ик

Омонімічному суфіксові **-ик**² із зменшено-пестливим значенням властиві такі позиції:

1) у 25 словах ненаголошений суфікс **-ик**² стоїть після ненаголошеного складу (після кореневої морфemi) **ик**: *ло́м/ик*, *ко́н/ик*, *со́м/ик*, *то́м/ик*, *фі́льм/ик*, *шра́м/ик*, *што́рм/ик* та ін. ;

2) у двох словах **-ик²** наголошений (**́ик**): *кум/́ик, огн/́ик*. Похідні із суфіксом **-ик²** утворюються лише від іменників.

Омонімічний запозичений суфікс **-ик³/-ік** має свої акцентні характеристики. Загальна кількість відіменникових слів із ним становить 156 одиниць:

1) у 155 словах суфікс **-ик³/-ік** стоїть після наголошеного складу (**́ик/ік**): *астро/ф́із/ик, діабе́т/ик, лун/а́т/ик, кіберне́т/ик, рома́нт/ик, се́пт/ик, статисти́к/ик, хро́н/ик, хі́м/ік*;

2) в одному слові *срети́к* цей суфікс є наголошеним. Як бачимо, найбільш характерною для омонімічних суфіксів (**-ик¹**, **-ик²**, **-ик³**) є їх позиція після наголошеного складу. Варто зазначити, що різна кількість складів у слові не впливає на акцентні характеристики аналізованих суфіксів. Порівняємо для прикладу слова з різною складовою довжиною від двох до семи, що мають схеми наголосу **́ик/ик**: *з/зуб/н/ик, за/стўп/н/ик, динам/іт/н/ик, вул/е/вод/ді́ль/н/ик, вел/ик/о/розу́м/н/ик, пере/хрес/н/о/за/ті́ль/н/ик*.

З наведених прикладів видно також, що акцентні характеристики суфіксів **-ик¹**, **-ик²**, **-ик³/ік** не залежать від того, до якого різновиду слів належить похідне – до простих чи кількакореневих складних.

У матеріалі дослідження значну кількість становлять слова із суфіксом **-ник**. Це 886 одиниць. Йому властиві такі акцентні позиції:

1) **-ник** стоїть після наголошеного складу – 631 одиниця. Схема прочитується в такий спосіб: **́ник**: *за/да́ч/ник, лоб/о/грі/й/ник, могі́ль/ник, одн/о/фа́міль/ник, пневм/о/проб/і́й/ник* та ін. ;

2) даний суфікс наголошений (**́ник**) – 103 слова: *душ/ні́к, крам/ні́к, пред/ста́в/ні́к, про/ві́д/ні́к, чага́р/ник* та ін. ;

3) розташовані через склад до наголошеного (**́ник**) 43 одиниці: *вулкан/із/а́т/ор/ник, дв/а/дця́т/и/п'ят/и/ті́сяч/ник, чорн/о/со́ро́ч/еч/ник* або через два склади до наголошеного (**́ник**) два слова: *анці́й/болот/ник, па́порот/ник* та ін.

Зауважимо, що найважливішою акцентною позицією суфікса **-ник**, як і суфіксів **-ик¹²³**, є його позиція після наголошеного складу. У 886 словах зустрічається **-ник**, що стоїть після морфем **-ів-**, або **-ов-**.

Спробуємо простежити, чи змінюють останні наголосову характеристику суфікса **-ник**. невелику за кількістю групу становлять слова із складним суфіксом **-ів/ник**. Це 64 одиниці, що займають такі акцентні позиції:

1) даний суфікс **-ник** наголошений (**́ник**) – 60 слів: *віри́/ів/ні́к, госп/прац/ів/ні́к, коч/ів/ні́к, машин/о/буд/ів/ник* та ін. ;

2) суфікс **-ник** стоїть після наголошеного складу (**́ник**) – чотири одиниці: *бари́ш/ів/ник, зам/ів/ник, числ/ів/ник, щедр/ів/ник*. Суфікс **-ов/ник** охоплює 27 слів, при чому акцентні позиції даного суфікса не збігаються з характеристиками суфікса **-ів/ник** щодо кількості реалізацій. У нього переважає позиція після наголошеного складу (**́ник**) у 24 словах: *за/буд/ов/ник, сан/ов/ник, труд/ов/ник, пере/слід/ов/ник, під/полк/ов/ник* та ін. Лише в трьох словах суфікс **-ник** наголошений (**́ник**): *віст/ов/ні́к, пол/ов/ні́к, стол/ов/ні́к*. Як бачимо, між собою акцентні позиції суфіксів **-ов/ник** та **-ів/ник** перебувають у відношенні додаткової дистрибуції. Порівняно із суфіксом **-ник**, що стоїть після інших морфем, вторинний суфікс **-ів/ник** реалізує найхарактернішу його позицію після наголошеного складу, а **-ів/ник** – його другу за кількістю реалізацій позицію – під наголосом (**-івні́к**).

Шістнадцять слів із суфіксом **-ник** мають паралельне наголошення, при якому співіснують схеми (**́ник** та **́ник**): *берез/ні́к, за/ка́з/ні́к, захі́с/ні́к, не́від/ні́к, пла́т/ні́к*. У двох словах реалізуються схеми **́ник** та **́ник**: *бесі́д/ник, до́від/ник*.

Наслідки аналізу свідчать про те, що найпродуктивнішою акцентною ознакою суфікса **-ник** є його позиція після наголошеного складу. Саме вона реалізується поряд з іншими в словах із паралельним наголосом. Зазначимо, що за матеріалами дослідження довжина слова в складах не впливає на акцентуаційну позицію суфікса **-ник**, не змінюється вона також від належності слова до простих чи складних: *сто́вп/ник, могі́ль/ник, пере/смі́ш/ник, гранат/о/ме́т/ник, фальш/ив/о/монéт/ник*.

В аналізованому матеріалі засвідчено 108 слів із вторинним суфіксом **-льник**, що є віддієслівними утвореннями. Найбільш часто реалізованою ознакою його є позиція після наголошеного складу, у якому перебувають тематичні дієслівні суфікси **-а**, **-и**, **-і** (93 одиниці) **́льник**: *с/по/від/а́/льник, руб/і́/льник, о/гляд/а́/льник, об'єдн/а́/льник, топ/і́/льник, бол/і́/льник, гов/і́/льник, волод/і́/льник* та ін. Цей суфікс стоїть через склад після наголошеного у восьми словах (**́льник**): *ві́ш/а/льник, ма́з/а/льник, пла́к/а/льник* та ін. В одному слові суфікс **-льник** стоїть через два склади після наголошеного (**́льник**): *об/в'я́зу/ва/льник*. Різна кількість складів у слові не впливає на акцентні характеристики й цього суфікса: *мор/і́/льник, золот/і́/льник, базар/увá/льник, тил/о/на/рі́з/а́/льник*. Завжди наголошену позицію займає ускладнений суфікс **-івні́к** (16 одиниць зі схемою (**́івні́к**): *бу́ряк/івні́к, зві́р/івні́к, ко́з/івні́к, кро́л/івні́к, кур/івні́к*) та суфікс **-овник** (у трьох словах, де він займає першу (одне слово) та другу акцентні позиції (два слова): *вой/овні́к, вол/овнік, об/тил/овнік*).

Зазначимо, що різна кількість складів у слові та належність до простих чи складних також не впливають на акцентні позиції суфіксів: *віст/івні́к, бу́ряк/івні́к, ку́курудз/івні́к*. Складний суфікс **-еник** у 10 словах займає такі акцентні позиції:

1) стоїть після наголошеного складу (**́еник**) – 6 одиниць: *без/серéбр/еник, крéсл/еник, мол/і́/тв/еник, срéбр/еник* та ін. ;

2) сам наголошений (**́еник**) – три одиниці: *ма/корж/éник, пух/к/éник, перв/о/свящ/éник*;

3) стоїть через склад після наголошеного (**́еник**) – одне слово: *мол/і́/тв/еник*.

Як бачимо з дослідженого нами матеріалу, найважливішою акцентною позицією суфікса **-ик¹** та похідних від нього суфіксів **-ник**, **-льник**, **-еник** є позиція після наголошеного складу, що засвідчена в 1560 словах. Це дозволяє висловити припущення про те, що первинні суфікси у складі вторинних (і першого **-ник**, і друго-

го ступенів **-івник**, **-овник**) зберігають свою найхарактернішу акцентологічну ознаку. Найбільша кількість наголосових позицій спостерігається в первинного суфікса **-ик¹** [4] та похідного від цього суфікса без нових вокальних звуків **-ник** [4]. У решти похідних суфіксів кількість цих позицій менша: в **-еник** – три, **-івник** – одна, **-овник** – дві. Найменш реалізованою акцентуаційною ознакою первинного суфікса **-ик¹** та вторинних від нього **-ник**, **-льник** є позиція через два склади після наголошеного (трапляється в п'яти словах). Вона зовсім не характерна для суфіксів **-івник**, **-овник**, **-еник**. Наголошення самого суфікса **-ик**, **-ник** належить до їх активних акцентних позицій, а в суфікса **-овник** вона є єдиною.

Паралельний наголос зовсім не притаманний словам із суфіксами **-ик²** та **-ик³** / **-ік**, **-івник**, **-овник**, **-еник**, проте властивий словам із суфіксами **-ик¹** та **-ник**, де їх акцентні позиції збігаються.

Порівняно з **-ик¹** омонімічні йому суфікси **-ик²** **2** зі значенням демінутивності та запозичені **-ик³**/**-ік** на позначення осіб за родом діяльності мають меншу кількість наголосових позицій [1]. Найхарактернішою для них акцентуаційною ознакою є позиція після наголошеного складу, що споріднює їх із суфіксом **-ик¹**. На відміну від нього у двох омонімічних суфіксах **-ик²** та **-ик³**/**-ік** наголошення самого суфікса є рідко реалізованою ознакою (спостерігається всього в трьох словах).

Література:

1. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – 403 с.
2. Інверсійний словник української мови / відп. ред. С. П. Бевзенко. – К. : Наукова думка, 1985. – 812 с.
3. Морфемна структура слова / Т. О. Грязнухіна, Н. Ф. Клименко, Л. І. Комарова, М. П. Муравицька, М. М. Пешак. – К. : Наукова думка, 1979. – 336 с.
4. Оливериус З. Ф. Морфемы русского языка. Частотный словарь / З. Ф. Оливериус. – Прага : Univerzita Karlova, 1976. – 198 с.
5. Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови / М. І. Погрібний; за ред. І. О. Варченка. – К. : Радянська школа, 1964. – 604 с.
6. Словник української мови в 11-ти томах. – Т. 4 / ред. А. А. Бурячок, П. П. Доценко. – К. : Наукова думка, 1973. – 840 с.
7. Яценко І. Т. Морфемний аналіз : словник-довідник (у 2-х томах) / І. Т. Яценко; за ред. Н. Ф. Клименко. – К. : Вища школа, 1980–1981.